



МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 3 (98)

Астана
2022



Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан)
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия)
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия)
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан)
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан)
Қасенәлі А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан)
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан)
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан)
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан)
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан)
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)



МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

Әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер / Обычаи, традиции

Артықбаев Ж.О. Шырақшы – мәңгілік құндылықтар сақшысы	4
Қатран Д. Мәні мен сыры ерек, ұмыт болған әдет-ғұрыптар жөнінде	13
Тойшанұлы А. «Диуанабәйт» – салт өлеңінің ескі үлгісі	21
Усманова Ә.Р. Тулпары Терисаккана	27
Егізбаева М.Қ. XIX-XX ғ. басындағы Шығыс Қазақстандағы дәстүрлі аңшылық	38

Орындаушылық өнер / Исполнительное искусство

Шегебаев П. Об единстве личностных качеств народного музыканта и стилизованных свойств его музыки (на примере Курмангазы)	46
Базарбаева Н.С., Өтеғалиева С.Ы. Дина Нұрпейісова және басқа домбырашылардың интерпретациясындағы алдыңғы буын өкілдерінің күйлері (Құрманғазының «Қайран шешем», Дәулеткерейдің «Көркем ханым» күйлерінің мысалында)	52
Бердібай А.Р., Әбиділда М.Б. Жыршы Д. Жолымбетов орындауындағы Сыр бойы эпикалық мақамдарының музыкалық-стильдік ерекшеліктері («Асау барак» жырының бірінші мақамы мысалында)	61
Қазтуғанова А.Ж. Күй өнеріндегі орындаушылық нұсқалар: теориялық және тәжірибелік тұрғыдан игеру	75
Жаманбалинов Е.Е. Шығыс Қазақстан домбыра дәстүріндегі «Ақсақ қаз» күйлерінің ерекшеліктері	90
Сабирова А.С., Басығара Е.Б. Воспитательная роль песенного наследия Абая в исследовании Г. Чумбаловой	100

Дәстүрлі қолөнермен байланысты білім мен дағдылар / Знания и навыки, связанные с традиционным ремеслом

Шайгозова Ж.Н., Музафаров Р.Р. Языки казахской культуры: топонимы как код и отражение картины мира (на примере числительных, цветовых и зоонимных обозначений)	107
Бутеев Б.О. Казахские и хонгорские названия сортов кожи и шкур: историческая ретроспектива	118

Тарих. Тұлға / История. Личность

Бекенова М.С. Абай Кунанбайұлы и современное казахстанское общество	127
Омарова А.К. А.В. Затаевич: штрихи к «портрету»	133
Жәкішева З.С. Рухани және заттық мәдениеттің байланысы	147

Customs, rituals

Artykbaev Zh.O. Shyrakshy – on guard of eternal values	4
Qatran D. Forgotten custom: meaning and features ..	13
Toishanuly A. «Diuanabait» is an ancient type of ritual song	21
Usmanova E.R. Tulpars of Terisakkan	27
Yegizbayeva M.K. Traditional hunting in East Kazakhstan of the XIX-early XX centuries	38

Performing arts

Shegebaev P. On the unity of the personal qualities of a folk musician and the stylistic properties of his music (on the example of Kurmangazy)	46
Bazarbaeva N.S., Otegaliyeva S.Y. Kuis of the representatives of the previous generation in the interpretation of Dina Nurpeisova and other dombrists (on the example of Kurmangazy «Kayran sheshem», Dauletkery «Korkem khanyam»)	52

Berdibay A.R., Abidilda M. Musical and style features of the performance of the epic tradition of Syrdariya zhyrshy by D. Zholymbetov (on the example of the first maqam of the epic «Asaubarak»)	61
--	----

Kaztuganova A.Zh. Performing variants in the art of kuy: theoretical and practical development	75
---	----

Zhamanbalinov E. Peculiarities of kyuy «Aksak kaz» in the dombra tradition Eastern Kazakhstan	90
Sabirova A.S., Basygara E.B. The educational role of Abai's song heritage in G. Chumbalova's research	100

Knowledge and skills related to traditional craft

Shaigozova Zh., Muzafarov R. Languages of kazakh culture: toponyms as a code and reflection of the world picture (on the example of numerals, colour and zoonyms)	107
Buteyev B.O. Kazakh and khongor names of leather and skin grades: a historical retrospective	118

History. Personality

Bekenova M.S. Abay Kunanbayuly and modern kazakhstan society	127
Omarova A.K. A.V. Zataevich: touches to the «portrait»	133
Jakisheva Z.S. Interrelation of material and non-material culture	147

Базарбаева Н.С., Өтеғалиева С.Ы.
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: sa_u@mail.ru

ДИНА НҰРПЕЙІСОВА ЖӘНЕ БАСҚА ДОМБЫРАШЫЛАРДЫҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫНДАҒЫ АЛДЫҢҒЫ БУЫН ӨКІЛДЕРІНІҢ КҮЙЛЕРІ (Құрманғазының «Қайран шешем», Дәулеткерейдің «Көркем ханым» күйлерінің мысалында)

Күй атасы Құрманғазының төл шәкірті, көрнекті домбырашы, күйші Дина Нұрпейісованың (1861-1955) (өз орындауындағы) интерпретациялық қабілетін айқындауға арналған бұл мақалада Құрманғазының (1818-1889) «Қайран шешем» және төре мектебінің өкілі Дәулеткерейдің (1820-1887) «Көркем ханым» күйлеріне талдау жасалады. Бұл нұсқалар белгілі күйші Қали Жантілеуов (1920-1993) пен Рысбай Ғабдиевтің (1936-2004) интерпретацияларымен салыстырылады.

Біз кешенді және жүйелі тәсілдерді пайдаландық. Әртүрлі күй нұсқаларының аудио және ноталық жазбаларын талдауда салыстырмалы-типологиялық және салыстырмалы-тарихи, жүйелі этнофониялық (И. Мациевский) әдістер қолданылады. Әртүрлі әдебиеттер, ғылыми еңбектер, нота жинақтары, аудиожазбалар негізге алынды. Түсіндірулердегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар автор ұсынған бірқатар критерийлермен анықталады. Аудиожазба бойынша салыстыруға сызбаны пайдалану арқылы жасалады. Әрбір сызбадан кейін қысқаша түсіндірме беріледі. Осы салыстыру арқылы, Дина Нұрпейісованың импровизаторлық қабілетін, сонымен қоса орындаушылық-музыкалық стильдік ерекшеліктері анықталды.

Түйін сөздер: Дина, интерпретация, күйші-импровизатор, салыстыру, талдау.

Кіріспе

Құрманғазының (1818-1889) және Дәулеткерейдің (1820-1887) күйлері бізге дейін әртүрлі күйшілердің нұсқасында жетті. Бұл күйлер Дина Нұрпейісованың интерпретациясында (1861-1955) және

Құрманғазы мен Дәулеткерейдің басқа да ізбасарларының орындауында біз үшін қызықты. Негізінде Дина Нұрпейісованың репертуарында көптеген осы сынды күйлер бар. Алайда, Динаның орындауында Академик А. Жұбанов тапқан Құрманғазының «Ұзақ Ақжелең», «Терісқақпай», «Қайран шешем»,

«Жігер», Дәулеткерейдің «Көркем ханым», Мәменнің «Ақшолпан», Жантөре «Шалқыма», т.б. күйлері бар. Дегенменде біз, қазіргі таңда орындаушылар репертуарынан кең орын алып, концерттерде, конкурстарда міндетті бағдарламаға еніп, жиі орындалатын және тыңдарманның да жүрегіне ұялаған жоғарыда аталып өткен күйлер тобынан Құрманғазының «Қайран шешем», Дәулеткерейдің «Көркем ханым» күйлерін алдық. Осы орайда мақала ұлы күйші Дина Нұрпейісованың жалпы теңдесі жоқ орындаушылық үрдісі арқылы осы күйлердегі ерекшеліктерін анықтауға арналады.

Дина – екі ғасырдың куәсі. Ол – соңында көптеген шәкірттерін қалдырған күй атасы Құрманғазының төл шәкірті бола тұра, өзіндік мектеп қалыптастырған күйші. Ұстазы шәкірттерінің арасынан Динаны ерекше бағалаған. Құрманғазының күйлерін өзінше түрлендіруі мен төре мектебінің, яғни, Дәулеткерейдің лирикалық туындыларын өз шығармашылығында қолданып, оның тұлғалығын, өзіндік бір орындаушылық стилін көрсету – мақаламыздың өзектілігі болып табылмақ.

Құрманғазы мен Дәулеткерей батыс күйшіліккекі мектебінің өкілдері, әрқайсысының өзіне тән мінезді немесе лирикалық ерекшелігі бар. Құрманғазы мен Дәулеткерейдің «Бұлбұл», «Ысқырма», «Қос алқа», «Жігер», «Байжұма», т.б. күйлеріне қарап жеке күй шығарған. «Алғаш рет өзі жеке шығарма шығарғанда Дина Бапас – Дәулеткерейдің, Түркештің күйлеріне парафразалар шығарады. Оны Дәулеткерей тартқанда Динаға өз шығармасы ерекше ұнайды. Құрманғазы мен Бапастың домбыра тарту мәнерін үйренген Дина шешей, кейін келе домбыра тартудың өзіндік мәнерін жасайды», – деп А. Жұбанов Динаның төре мектебінен қалыс қалмағандығын көрсетеді (А. Жұбанов, 2002: 163).

Дина Нұрпейісованың шығармашылығындағы интерпретациялық ерекшелігін басқа орындаушылармен салыстырмалы түрде сараптау арқылы оның орындаушылық стилін анықтау – басты мақсатымыздың бірі.

Бұл мақала екі сұрақ төңірегінде жасақталған:

1. Құрманғазының «Қайран шешем» күйі Динаның және басқа жеткізушілердің интерпретациясында (Қ. Жантілеуов).

2. Дәулеткерейдің «Көркем ханым» күйі Дина мен басқа күйшілердің интерпретациясында (Р. Ғабдиев).

Құрманғазының «Қайран шешем» күйін тікелей жеткізушісі болған Д. Нұрпейісованың орындауын басқа күйшілердің ішінде Қ. Жантілеуовпен¹ (1902-1993) салыстырамыз. Себебі, Қали де Құрманғазы күйлерінің жеткізушісі, мектебінің өкілі болғандықтан, оның орындауындағы «Қайран шешем» күйі көп өзгерістер туындатқандықтан, осы тұлғаны негізге алдық. Төре мектебінің өкілі Дәулеткерейдің «Көркем ханым» күйін Динаның интерпретациясында жаңа бір дем сыйлағандай болады және салыстырмалы түрде алу үшін көп қызығушылық тудырады. Ал ХХІ ғасыр күйшісі Р. Ғабдиевпен (1936-2004) салыстырғалы отырған себебіміз, берілген аудиожазбалық және ноталық жазбалық мәліметтердің тек осы күйшінің орындауында бар болғанына байланысты.

Мәселенің әдістемесі

Мақаланы жазу барысында кешенді және жүйелі тәсілдер қолданылады. Салыстырмалы-типологиялық, салыстырмалы-тарихи және жүйелі-этнофониялық (И. Мацневский) әдістер пайдаланылады. Себебі, ең алдымен, әрбір күйді орындаушылардың аудиожазбаларын бір-бірімен салыстырамыз. Одан кейін, сол аудиожазбаларды ноталық жазбалармен сәйкестенуін қарап, ноталары арқылы салыстырмалы талдау жасаймыз. Талдау жасау барысында аудиожазбалық салыстыру мынадай критерийлермен жасалынды:

- домбыраның бұрауы
- күйдің екпіні
- динамикасы
- формасы
- ырғақтары
- қағыстары
- мелизмдері
- орындаушылық шеберлігі (аудиожазба бойынша оң қолдағы дыбыс басу және дыбыс алуы). Осы арқылы ұқсастықтары мен айырмашылықтары да атап өттік.

¹Т. Аршановтың орындауында тек нотажазба А. Жұбанов пен Қ. Ахмедияровтың жинақтарында бар, ал аудиожазба сақталмаған.

Бұл қағидалар бойынша талдау және аудиожазба мен ноталық жазбаны бір-бірімен салыстыру әдісі біздің бастамамызбен алғаш рет жүзеге асырылып жатыр. Жүйелі-этнофониялық әдісті қолдану себебіміз, бұл жерде Дина шешейдің орындаушылық қабілетін емес, импровизаторлық (орындаушы, күй шығару, аспап) қабілетін алға тартып отырғандығымыздан. Өйткені, орындаушылық қабілет – ол тек бірқалыптылықпен ғана шектелуі мүмкін, ал импровизаторлық қабілет – әр кезде техникалық және ырғақтық нысандарын түрлендіріп орындаумен сипатталады.

Бұл салыстырмалы талдау осы әдістерді қолдануды қамтиды. Мақалада А. Жұбанов, П. Аравин, Ғ. Бисенова, Б. Аманов, А. Мухамбетова, С. Өтеғалиева, П. Шегебаев, және Қ. Ахмедияров, А. Тоқтаған, К. Сахарбаева, А. Райымбергенов еңбектері мен жазбаларына, күйлер жинағына сүйенеміз.

Батыс Қазақстан күйлерінде кездесетін (бас-буын – орта-буын – І және II саға) және отандық этномызыкатану ғылымына алғаш рет Б. Аманов енгізген халықтық композициялық терминологияға сүйенеміз (Б. Аманов, 2002: 221-223). Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясының Халық музыкасы факультетінің студенттері мен магистранттарына профессор С. Өтеғалиева құрастырған домбыра күйлерін талдау әдістемесі арқылы жұмыс жүргізіледі (С. Утеғалиева, 2022: 7-8). Күйлерді талдау музыкалық бейнелеудің әртүрлі құралдарын зерттеуді қамтиды. Тақырыпқа, композициялық құрылымына, метроритмикалық, интонациялық ерекшеліктеріне ерекше көңіл бөлінеді. Жұмысымызда мынадай терминдер қолданылды: Негізгі интонациялық – ырғақтық кешен (НИЫК – С. Өтеғалиеваның термині), «күйдің бейнелі мазмұнын барынша айқын көрсететін» (С. Өтеғалиева, 2013: 277), кіріспе бөлімнен кейінгі буынды жалғаушы (бас-буын).

Қажетті мәліметтер: аудиожазба (Антология «Мәңгілік сарын») және ноталар.

Негізгі бөлім

1. Құрманғазының «Қайран шешем» күйі Динаның және басқа жеткізушілердің интерпретациясында (Қ. Жантілеуов).

«Қайран шешем» – Құрманғазы шығармашылығындағы шоқтығы биік, жиі орындалатын, философиялық күрделі туынды. Бұл күй туралы нақты деректі академик А. Жұбанов еңбегінде көрсеткен (Жұбанов, 2002: 62). Құрманғазының анасына арнаған күйлері көп, ал мына күйі оның репертуарында ерекше орынға ие.

«Қайран шешем» күйін Құрманғазының тағы бір шәкірті Қали Жантілеуов өте шебер орындап, халыққа насихаттаған. Дина шешей де ұстазының бұл күйін өзіне тән бір ерекшелікпен орындайды. Ал, біздің қазіргі заманымыздың күйшілері Рысбай Ғабдиев, Қаршыға Ахмедияровтердің (1946-2010) орындап жүрген түрлемдері осы Дина шешейден қалған мұра.

Аудиожазбаға салыстырмалы талдау (Д. Нұрпейісова мен Қ. Жантілеуовтің орындау нұсқасында) барысы осы қағидалар бойынша жүреді. Басты қағида – ұқсастығы мен айырмашылығы. Бұл қағидалар жоғарыда берілген критерийлермен жасалды.

Ұқсастық пен айырмашылық критерийлері №1 кестеде көрсетілген.

Бұл талдау нәтижесіндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын қысқаша атап өтейік:

Ең бірінші қағида бойынша, екі орындаушының да домбыра бұрауы әртүрлі. Себебі, Дина шешейдің орындауындағы күйлері үнемі төмен регистрде жүреді, осы тұсы оның стильдік ерекшелігін толықтырып тұрады. Екінші жөнінен ұқсастық байқалады, бірақ Динаның нұсқасында екпінді ілгері үдетіп отыратын шиыру бар. Динамикасы, күйді өз түрлендіруіне байланысты өзгеріп отырады, бір-біріне ұқсамайды.

Күйдің формасы екі орындаушыда да ұқсас, бірақ буындарды қайталауы жағынан айырмашылық бар. Ырғағына келер болсақ, Қалидің орындауындағы бар ырғақтар

Кесте 1. Салыстырмалы-талдау «Қайран шешем» күйі
Д. Нұрпейісова мен Қ. Жантілеуовтің орындау нұсқасында

Д. Нұрпейісованың орындауында	Қали Жантілеуовтің орындауында
- Домбыраның бұрауы – Өте төмен (<i>B-es</i>) - Екпіні – <i>орташа, салмақты</i>, екпінді әлсін-әлсін жеделдету кездеседі. - Динамикасы – күйдің басы <i>tr</i>-мен басталып, <i>mf</i>-ге өрбиді. Саға <i>f</i>-мен түседі. - Күйдің формасы – бас буын, негізгі буын, орта буын, <i>кіші сағаның үлкен сағаға өрбуінен</i>¹ тұрады. Орта буын 2-рет, негізгі буын 3-рет қайталанады. - Ырғағы – <i>бірыңғай сегіздіктер, бірыңғай оналтылықтар, ырғақтың түрі: жинақтау (екі оналтылық және бір сегіздік)</i> кездеседі. - Қағыстар – <i>алма-кезек қара қағыс</i>, тұтпа қағыс. - Мелизмдер – <i>форшлаг</i>; сонымен қатар, лига, люфт пауза, глиссандо бар. - Орындаушылық шеберлігіне байланысты: оң қолдың білезік буынының бос, еркін қимылдауы, саусақ басындағы салмақ күші, иірім мен шиырудың үйлесімділігі, сол қол саусақтарының пернеден көтерілмей дыбыс жалғануы ерекшеленеді.	- Домбыраның бұрауы – (<i>d-g</i>)-оркестрлік - Екпіні – <i>орташа, салмақты</i>, бірқалыптылық сақталған. - Динамикасы – күйдің басы <i>mf</i>-мен басталып, сағаға <i>f</i>-мен барады. Жалпы барлық буындарда <i>mf</i>-мен жүреді. - Күйдің формасы – бас буын, негізгі буын, орта буын, <i>кіші сағаның үлкен сағаға өрбуі</i> байқалады. Негізгі буын 2 рет қайталанады. - Ырғағы – <i>бірыңғай сегіздіктер, оналтылықтар</i>, ырғақ түрі: синкопалы, <i>жинақтау (екі оналтылық және бір сегіздік)</i>, бөлшектеу (бір сегіздік және екі оналтылық) ырғақтары кездеседі. - Қағыстар – <i>алма-кезек қара қағыс</i>. - Мелизмдер – <i>форшлаг</i>; сонымен қатар, лига, люфт пауза кездеседі. - Орындаушылық шеберлігіне байланысты: оң қолдың салмақтылығы, жинақтылық, нақтылығы, сол қол саусақтарының анық, дыбыстың үзілмеуі, күйдің демі анық білінеді.

мен ырғақтың түрлері Дина шешейдің де орындауында кездеседі, бірақ Қалидің орындауында синкопалы, бөлшектеу сынды ырғақтың өзгерістер байқалады.

Қағыстары жөнінен бір-біріне ұқсас, бірақ Динаның өз орындаушылық стиліне сай тұтпа қағыс пайдаланған. Мелизмдері бір-біріне ұқсас. Орындаушылық шеберлігіне байланысты ұқсастық немесе айырмашылық деп айтар алдында, екі орындаушының да өзіне тән ерекшеліктерін көрсеттік.

Динаның орындаушылық шеберлігін ерекше атап өтуге болады, себебі аудиозаба барысында дыбыс жалғасуы, оң қол мен

сол қолдың координациясын, оң қол саусақтарының салмағын естуге болады.

Салыстырмалы-талдау «Қайран шешем» күйі *нотажазба* бойынша Д. Нұрпейісованың орындауында (Сахарбаева, 2021: 262) және Қ. Жантілеуовтің орындауындағы (Тоқтаған, Әбуғазы, 2005: 138) өзгерістер формаға, НИЫК-қа, ырғаққа байланысты (ноталық мәтінге сүйене отырып жазылған).

• *Композициялық құрылымы*: Динаның орындауындағы күйдің композициялық құрылымыөтеықшам, шағын. Қалидеауқымды, дамытылған. Динаның орындауындағы нұсқада бас буын жоқ, орта буын бар, бірақ

әуен барысы дамымаған. Орта буын 3-рет қайталанады. Сағасы (1) өте қысқа орындалған. Ал Қалидің орындау нұсқасында бас буында әуен дамыған. Орта буын екі рет қайталанады, бірақ біріншісінде, үстіңгі ішектегі әуен дамыған, екіншісінде үстіңгі ішекте әуен жоқ және қысқаша орындалған. Сағасы (1) өте кең ауқымды болып келеді, үстіңгі ішектегі әуен әртүрлілікпен ерекшеленеді.

- **НИЙК:** Дина мен Қалидің орындауында да көп элементті екенін байқаймыз. Екеуінде де 5 элементтен тұрады, бірақ Қалидің орындау нұсқасында барлық элементтер бірінен соң бірі дыбыс диапазонына байланысты дамыған. Ал Динада әуен дамуы өзгеше, құбылмалы, импровизаторлық қабілетіне байланысты өзгеріп отырады. Динаның нұсқасындағы 2-ші элемент оның орындауындағы басты элемент. 6 рет кездеседі. Қалидің орындауында 1-ші элемент (6-11т), ал Динада 5-ші элемент (116-121т) 2 рет кездеседі. Динада 4-ші элемент (23-26т) 4 рет кездеседі, бірақ әр жерде әртүрлі көріністе, ал Қали де дәл солай 4-ші элемент (17-20т). Динада 3-ші элемент (18-22т) 4 рет келеді, ал Қалиде ол 2-ші элемент (12-14т) 4 рет кездеседі. Динада 1-ші элемент (5-14т) 2 рет кездеседі, ал Қалиде бұл 5-ші элемент (21-30т). Динада 2-ші элемент (15-17т), ал бұл Қалиде 3-ші элемент (15-16т) 4 рет кездеседі.

- **Ырғақ:** Қалидің орындауында бірыңғай сегіздіктер, оналтылықтар, жинақтау (екі оналтылық, бір сегіздік), синкопалы, бөлшектеу (бір сегіздік, екі оналтылық) бар, сондай-ақ, лига, фермато, люфт пауза кездеседі. Динада дәл осындай ырғақтарды байқай аламыз, дегенменде, 1-ші элементтегі әуен бірыңғай сегіздіктермен жүрсе, Қалиде ол 5-ші элемент синкопалы жүреді. Екі орындаудағы 4-ші элемент Динада бірыңғай сегіздіктер, бірақ әр жерде өзгеріп лигалы болып келеді, ал Қалиде синкопалы болып келеді.

2. Дәулеткерейдің «Көркем ханым» күйі Дина мен басқа күйшілердің интерпретациясында (Р. Ғабдиев).

Дәулеткерей Шығайұлының күйлері өз алдына бөлек лирикалық сезімге толы дүние. «Дина өзінің күйшілік өнерінде асқақ шабыт пен от жалынға толы жігер-күшті ерекше нәзіктікпен, әуезділікпен шендестіре отырып, тыңдаушысын таң қалдырды» (Қ. Ахмедияров, 1991: 6). Осы бір мәтін жолдары Динаның

өзіндік музыкалық-стильдік ерекшелігі бар импровизатор және де нағыз күйші екеніне тағы бір дәлел.

«Көркем ханым» күйінің шығу тарихына тоқталсақ: бұл күйін Дәулеткерей өзінің жұбайына шығарған. Дәулеткерейдің Саржан атты әйелі болған. Лирикалық бояуға толы, әйел жанының көркемдігін, нәзіктігін бейнелейді. Арнау күйге жатады (Қ. Ахмедияров, 1996: 6).

«Көркем ханым» күйі Дина шешейдің (Қ. Сахарбаеваның жазбасы) және Р. Ғабдиевтің (Қ. Ахмедияровтың жазбасы) орындауында сақталған. Екі музыканттың орындауындағы жалпы және айырмашылықтары жоғарыда көрсетілген критерийлер бойынша анықталды (2-кестені қараңыз).

Бұл талдау нәтижесі бойынша, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын атап өтейік:

Домбыра бұрауы екі орындаушыда әртүрлі. Дина шешейдің домбырасының бұрауы бұл күйде де төмен регистрде көрсетілген. Ал Р. Ғабдиевтің бұрауы оркестрде қолданатын бұрау секілді. *Екпіні* жағынан, екі орындауда да ұстамды, орташа екпінде орындалған. Әйтсе де, Динаның орындау нұсқасында екпіннің құбылмалылығы басымырақ. *Күйдегі динамика*, Дина орындауында динамика екпіннің құбылмалылығына байланысты. Ал, Р. Ғабдиевте динамика бойынша бірқалыптылық байқалады. *Формасына* келер болсақ, Динаның орындауында ерекше формалық өзгешеліктер бар, дамыған үлкен саға және орта буын 3-рет қайталанады. Ал, Р. Ғабдиевте үлкен саға жоқ, орта буын тек 2-рет қайталанады. *Ырғағы* жөнінен Дина шешейдің орындауында әртүрлі ырғақтар қолданылған. Ал Р. Ғабдиевтің орындауында ырғақтың бірқалыптылығы байқалады. *Қағыс пен мелизмдер*, Динаның орындауында қара қағыс пен ілме қағысты және форшлағтар. Ал Р. Ғабдиев ілме қағысты қолданбаған. *Орындаушылық шеберлікке* келер болсақ, Дина туралы жоғарыда айтылған ерекшеліктер бұл күйдеде көрініс табады, ал Р. Ғабдиевте дыбыс ауқымы, күші – салмақты нақтылықты береді.

Салыстырмалы-талдау «Көркем ханым» күйі *нотажазба* бойынша Д. Нұрпейісованың орындауында (Сахарбаева, 2001: 153) және Р. Ғабдиевтің орындауындағы (Ахмедияров, 1997: 75) өзгерістер формаға, НИЙК-ге, ырғаққа байланысты.

**Кесте 2. Салыстырмалы-талдау «Көркем ханым» күйі аудиожазба бойынша
Д. Нұрпейісова мен Р. Ғабдиевтің орындау нұсқасында**

<i>Д. Нұрпейісованың орындауында</i>	<i>Р. Ғабдиевтің орындауында</i>
• Домбыраның <i>бұрауы</i>: өте төмен (<i>B-es</i>) • <i>Екпіні</i> – жалпылама ұстамды, орташа, бірақ құбылып отырады. • <i>Динамикасы</i> – күйдің басы <i>tr</i>- мен басталып, <i>mf</i>-мен өрбиді. Сағада дыбыс күші <i>ff</i>-ға жетеді. • Күйдің <i>формасы</i> – <i>бас буын, негізгі буын, орта буын, кіші саға</i>, үлкен сағадан тұрады. Орта буын 3-рет қайталанады. • <i>Ырғағы</i> – <i>пунктирлі</i>, синкопалы, секстольдар, триольдар, сегіздік – оналтылықтар кездеседі. • <i>Қағыстар</i> – <i>қара қағыс</i>, ілме қағыс. • <i>Мелизмдер</i> – <i>форшлагтар</i>, сонымен қатар лига, люфт пауза, фермато. • <i>Орындаушылық шеберлігіне</i> байланысты: оң қолда саусақтардың күшінің басымдылығы, сол қол дыбысының үзілмеуі, пернеден пернеге ауысуының байқалмауы; оң қол шынтағының еркін қимылдауы, күйдің бойындағы қоңырүнділікті бұзбауы.	• Домбыраның <i>бұрауы</i> (<i>d-g</i>) (оркестрлік) • <i>Екпіні</i> – орташа, ұстамды, бірқалыптылық байқалады. • <i>Динамикасы</i> – күйдің басталуы <i>mf</i>, үстіңгі ішектегі әуендер <i>p</i>-мен орындалады. Саға да шынтақты көтеріп, <i>f</i>-ге бағыттайды. • Күйдің <i>формасы</i> – <i>бас буын, негізгі буын, орта буын, кіші сағадан</i> тұрады. Орта буын 2-рет қайталанады. • <i>Ырғағы</i> – <i>пунктирлі</i>, бірқалыпты сегіздіктер кездеседі. Ырғақтарда бірқалыптылық байқалады. • <i>Қағыстар</i> – <i>қара қағыс</i>. • <i>Мелизмдер</i> – <i>форшлагтар</i>, сонымен қатар лигалар кездеседі. • <i>Орындаушылық шеберлігіне</i> байланысты: дыбыс ауқымы, дыбыс күші – салмақты, дыбыс басуы нақтылықты береді.

• *Форма*: Динаның орындауындағы, күйдің композициялық құрылымы өте кең, ауқымды. Әрбір буынын дамытып, түрлендірген. Бас буын, орта буын, 1саға, 2саға бар. Бас буын әрбір буынның алдында орындалған. Орта буында әуен өте қысқа. 3 жерде қайталанады. Екі сағада да үстіңгі ішектегі әуен дамымаған. Үлкен сағада әуен толығымен дамыған, көп өзгерген. Ал Рысбайдың орындауындағы нұсқада формасы өте ықшамды. Бас буын, саға, орта буын бар. Саға мен орта буында үстіңгі ішекте әуен бар. Динада орта буын сағаның алдында орындалса, Рысбайда сағадан кейін орындалған.

• *НИЫК*: Дина мен Рысбай орындауындағы бұл күйде көп элементтілік жоқ. Екі ғана элементті қамтиды. Рысбайда

1-ші элемент (8-18т) 2 рет кездеседі. Ал бұл, Динада 2-ші элемент (16-21т) 6-7 рет кездеседі, бірақ әрбірінде әртүрлі болып орындалған. Динада 1 элемент (10-15т) 5 рет кездеседі. Рысбайда бұл, 2-ші элемент (23-32т) 2 рет қана кездеседі. Динаның орындауындағы әрбір элементте әуеннің байытылған, дамыған түрін көре аламыз. Рысбайдың орындауындағы бұл элементтер өте ықшамды, жинақы жазылған.

• *Ырғақ*: Екі орындауда да бір тақырыпты күй болсада, Дина шешей әрбір буындағы, элементтегі әуендердің ырғағын әртүрлі орындаған, яғни, ырғаққа бай. Рысбайдың орындауында бастан-аяқ бірқалыпты ырғақтар берілген. Бұл орындауында бастан-аяқ еш өзгеріссіз бірыңғай сегіздіктер, бір ширектік сегіздіктермен келеді. Динада бас буындағы

ырғақтар Рысбайдың орындағандағы ырғаққа ұқсайды, бірақ триоль пайдаланған. Динаның орындауында 1,2-ші элементтерде бірыңғай сегіздіктермен қатар, синкопа, пунктирлі, оналтылықтар қолданған, сағада секстольдар, триольдар, квинтольдар қолданған. Сонымен қатар, бұл орындауда люфт пауза, фермато, лига пайдаланған.

Қорытынды

Құрманғазы мен Дәулеткерей күйлерінің Динаның интерпретациясында басқа орындаушылармен салыстырғандағы талдау нәтижесінен Дина шешейде күйдің құрылымының күрделеніп келуін, әр қайталауында алуан түрлілікті байқаймыз. Динамиканың көтеріліп немесе бәсеңдеуі күйдің орындалу екілігіне байланысты құбылмалылығы басқа күйшілерде кездесе

бермейтін ерекшелік. Екі ұстазының да орындаушылық мектебін қатар үйренсе де, өзіндік қолтаңбасын қалдыра білген Дина, ұлы күйшілердің туындыларын орындауда тұтпа қағысты қолданып, күйді одан әрмен әсемдей түсті. Күй орындаудағы дем алысы, әрбір буынды бастапқы қалыпқа әкелудегі иірімі, шиыру әдістері ерекше көрсетілген.

Құрылымына байланысты әртүрлілік, әрбір буынды өздігінше түрлендіріп, келесі буынға жалғауында таптырмас шеберлік байқалады. НИЫК пен ырғаққа келер болсақ, күй буынындағы кездесетін ырғақ өрнектері әртүрлілікпен ерекшеленеді. Мәселен, бас буында орындалған ырғақтық өрнек келесі қайталауында басқалай ырғақтықпен, өрнекпен орындалады. Салыстыру барысында кездескен осындай ерекшеліктер, Дина шешейдің таптырмас шеберлігін көрсетіп, күйші-импровизатор ретіндегі орнын айқындайды.

Әдебиеттер

1. Аманов Б. О композиционной терминологии домбровых кюев // Казахская традиционная музыка и XX век / Б. Аманов, А.И. Мухамбетова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 229-235.
2. Ахмедияров Қ. және Ахмедияров Ғ. «Дина «Әсемқоңыр». – Алматы: «Өлке» баспасы, 1997. – 128 бет. – 7 б.
3. Дәулеткерей «Жігер»: Күйлер (кұраст., түсініктерін жазған Қ. Ахмедияров; Әдеби өңдеген М. Құлкенов). – Алматы: Өнер, 1995. – 96 бет. – 6-б.
4. Жұбанов А. «Ғасырлар пернесі»: Қазақтың халық сазгерлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы очерктер. – Алматы: Дайк – пресс, 2002. – 73 б. – 163 б.
5. Жұбанов А. Құрманғазы. – Алматы: «Өлке», 2006. – 416 б.
6. Райымбергенов А. «Күй қайнары». – Алматы: «Өнер», 1990.
7. Сахарбаева К. Атырау ән-күй мұхиты. – Алматы: Дайк – Пресс, 2001. – 784 б.

8. Сахарбаева К. Дина. Әсемқоңыр. – Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2021. – 288 б.
9. Тоқтаған А. Құрманғазы. Күйлер. Алматы: Білім, 2005 – 216 б.
10. Түркі әлемінің ұлы композиторы. / А. Ситалиев, А. Үлкенбаева, Б. Тұрмағамбетова. – Алматы, 2021. – 176 б.
11. Утеғалиева С. Звуковой мир музыки тюркских народов (на материале инструментальных традиций Центральной Азии). М.: Композитор, 2013. - 528 с.
12. Утеғалиева С. «Дина Нұрпейісова: личность, творчество, музыкальный стиль» Дина Нұрпейісованың 160 жылдығына арналған «XX ғасырдағы дәстүрлі мәдениет мұрасы» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының жинағы.
13. Утеғалиева С. Анализ домбровых кюев. Учебно-методический комплекс дисциплины. Алматы: КНК им. Құрманғазы, 2022. 20 с. (рукопись).



References

1. Amanov B. O kompozisionnoi terminologii dombrovyyh kúev // Kazahskaia tradisionnaia mýzyka i XX vek / B. Amanov, A.I. Mýchambetova. – Almaty: Daik-Press, 2002. – S. 229-235.
2. Ahmediarov Q. jáne Ahmediarov Ğ. «Dina «Ásem qońyr». Almaty: Ólke baspasy, 1997, – 128 b.
3. Dáýletkeri «Jiger»: Kúler(qurast.,túsinihterin jazǵan Q.Ahmediarov; Ádebi óńdegen M.Qulkenov). – Almaty: Óner. 1995, 96 b. 6 b.
4. Jubanov A. «Ġasyrlar pernesi»: Qazaqtıń halyq sazgerleriniń ómiri men shyǵarmashylyǵy týraly ocherkter. – Almaty: Daik – pres, 2002.
5. Jubanov A. Qurmanǵazy. Almaty: Ólke, 2006j. – 416 b.
6. Raiymbergenov A. «Kúı qanary» Almaty: Óner, 1990j.
7. Saharbaeva K. Atyraı án-kúı muhıty. – Almaty: Daik – Pres, 2001. – 784 b.
8. Saharbaeva K. Dina. Ásemqońyr. – Almaty «Qazaq kitaby» baspasy, 2021. – 288 b.
9. Toqtaǵan A. Qurmanǵazy. Kúler. Almaty: Bilim, 2005 – 216 b.
10. Túrki áleminiń uly kompozitory. / A. Sitaliev, A. Úlkenbaeva, B. Turmaǵambetova. – Almaty, 2021. – 176b.
11. Ýtegalieva S. Zvykovoi mir mýzyki túrskıh narodov (na materiale instrýmentalnyh traditsii Sentralnoi Azii). M.: Kompozitor, 2013. – 528 s.
12. Ýtegalieva S. «Dina Nýrpeisova: lichnost, tvorchestvo, mýzykalnyı stil» Dina Nurpeisovanyń 160 jyldyǵyna arnalǵan «XX ǵasyrdaǵy dástúrli mádeniet murasy» atty Halyqaralyq ǵylymı-praktikalıyq konferentsiasynyń jınaǵy.
13. Ýtegalieva S. Analiz dombrovyyh kúev. Ýchebno-metodicheski kompleks disiplinary. Almaty: KNK im. Kýrmangazy, 2022. 20 s. (rýkopis).

Базарбаева Н.С., Өтеғалиева С.Ы.

Казахская национальная консерватория им. Курмангазы
г. Алматы, Казахстан
e-mail: sa_u@mail.ru

КЮИ ПРЕДШЕСТВЕННИКОВ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ДИНЫ НУРПЕИСОВОЙ И ДРУГИХ ДОМБРИСТОВ (НА ПРИМЕРЕ КУРМАНГАЗЫ «ҚАЙРАН ШЕШЕМ», ДАУЛЕТКЕРЕЯ «КӨРКЕМ ХАНЫМ»)

В этой статье анализируются кюи Курмангазы (1818-1889) «Қайран шешем» и Даулеткерей (1820-1887) «Көркем ханым» в интерпретациях выдающейся домбристки Дины Нурпеисовой (1861-1955), а также других известных музыкантов, таких как Кали Жантлеуов (1920-1993) и Рысбай Габдиев (1936-2004).

В работе автор опирается на комплексный и системный подходы. При анализе аудио и нотных записей различных вариантов кюев используются сравнительно-типологический и сравнительно-исторический, а также системно-этнофонический (И. Мациевский) методы. Привлекается различная научная литература,

в том числе труды ведущих казахстанских этномузыковедов, включая нотные сборники, аудиозаписи кюев. Сходства и различия в трактовках произведений определяются по ряду критериев, разработанных автором самостоятельно. Результаты сравнительного анализа отражены в приводимых таблицах. Им дается краткое объяснение.

В результате сравнительного изучения сохранившихся образцов выявляются особенности импровизационно-исполнительского стиля Дины Нурпеисовой.

Ключевые слова: Дина, интерпретация, кюйши-импровизатор, сравнение, анализ.

Bazarbaeva N.S., Otegalieva S.Y.
Kurmangazy Kazakh National Conservatory
Almaty, Kazakhstan
e-mail: *sa_u@mail.ru*

**KUIS OF THE REPRESENTATIVES OF THE PREVIOUS GENERATION IN THE
INTERPRETATION OF DINA NURPEISOVA AND OTHER DOMBRISTS
(ON THE EXAMPLE OF KURMANGAZY «KAYRAN SHESHEN»,
DAULETKERY «KORKEM KHANYM»)**

The *kuis* of Kurmangazy (1818-1889) «Kayran sheshem» and Dauletkerey (1820-1887) «Korkem khanim» in the interpretations of the outstanding *kuishi* Dina Nurpeisova (1861-1955), as well as other famous *dombra* players such as Kali Zhantleuov (1902-1993) and Rysbai Gabdiev (1936-2004) analyzes in this paper.

The author relies on the complex and systematic approaches. Comparative-typological and comparative-historical, as well as system-ethnophonic (I. Matsievsky) methods are used in the analysis of *kui*'s variants. Scientific literature,

including music collections, audio recordings are involved. Similarities and differences in the interpretations are determined by a number of author's criteria. The results of the comparative analysis are reflected in the tables below.

As a result of a comparative study of the preserved samples, the peculiarities of Dina Nurpeisova's improvisational and performing style are revealed.

Keywords: *Dina Nurpeisova, interpretation, kuishi-improviser, kui, comparative, analysis.*